

Studying developments of mistake theory in Contracts as reformed by the French Civil Code in 2016

Sayed Amin Pishnamaz*¹, Amir Zare²

1. M.A student in Private law, Faculty of Law, university of judicial sciences and administrative services, Tehran, Iran.

*. **Corresponding Author:** Email: pishnamaz96@gmail.com

2. M.A student in Private law, Faculty of Law, university of judicial sciences and administrative services, Tehran, Iran.

Email: amirzare74@outlook.com

A B S T R A C T

A mistake in the contract is a misconception of the parties or one of them about one of the elements of the contract. In the civil codes, Mistake nature and condition is usually described as a part of intention and consent title. Following the amendments in the French Civil Law (Contracts Law section) in 2016, the Mistake regulations were changed. This transformation was significant because Napoleon's code articles remained intact over the past two centuries, and interpretations by courts and lawyers in this regard have led to the formation of a different approach to the Code texts in the Mistake section; According to Articles 1130 to 1136, and then 1139 and 1144, the mistake rules are relatively more detailed than in the past. Innovative topics Such as descriptions of the circumstance that

Publisher:

Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:

Original Research

DOI:

10.48300/JLR.2021.132617

Received:

21 April 2020

Accepted:

30 May 2020

Published:

6 September 2021

S.D.I.L.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

is a ground for nullity clarified of essential qualities in a contract, mistake in the subject or the law, also in the subject and the contractual person, a mistake in the motivation and mistakes caused by the fraud. Some kind of neutral errors such as mistakes in the evaluation and motivation are mentioned. The French Civil Code (1804) is the most important source of adaptation of Iranian civil law in the general rules of contracts; therefore, any review in this section can be effective in providing new interpretations for Iranian code and inspiring its reform. In this article, an effort has been made to provide a relatively accurate analysis of the current Mistake theory of French civil law.

Keywords: French civil code, Defects in consent, Mistake, relative nullity, essential qualities.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Sayed Amin Pishnamaz: Conceptualization, Methodology, Validation, Formal analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Visualization, Supervision, Project administration.

Amir Zare: Conceptualization, Methodology, Validation, Formal analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Visualization, Supervision, Project administration.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Pishnamaz, Sayyed Amin & Amir Zare “Studying developments of mistake theory in Contracts as reformed by the French Civil Code in 2016” *Journal of Legal Research* 20, no. 46 (Sep 6, 2021): 169-190.

مطالعه تحولات نظریه اشتباه در قراردادها به موجب اصلاحات سال ۲۰۱۶ میلادی قانون مدنی فرانسه

سید امین پشناماز*، امیر زارع^۲

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران.
*: نویسنده مسئول: Email: pishnamaz96@gmail.com
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران.
Email: amirzare74@outlook.com

چکیده:

اشتباه در قرارداد، تصور نادرست متعاقدين یا احد آنان راجع به یکی از ارکان عقد می‌باشد. در قوانین مدنی معمولاً در ذیل موضوعاتی چون اراده و رضا، ماهیت و احکام اشتباه تشریح می‌گردد. در پی اصلاحات بخش حقوق قراردادهای قانون مدنی فرانسه در سال ۲۰۱۶ میلادی، مقررات مربوط به اشتباه دچار تغییر شد. این دگرگونی از این جهت دارای اهمیت بود که مواد کد ناپلئون در طول دو قرن اخیر دست‌نخورده باقی مانده و تفاسیر محاکم و نویسندگان در این زمینه، سبب شکل‌گیری رویه‌ای متفاوت با نصوص قانونی در حوزه اشتباه شده بود؛ در حال حاضر به موجب مواد ۱۱۳۰ الی ۱۱۳۶ و سپس ۱۱۳۹ و ۱۱۴۴ احکام اشتباه به‌طور نسبتاً مفصل‌تری نسبت به گذشته بیان گردیده است که می‌توان در این خصوص به شرایط اثرگذاری عیوب اراده، ضمانت اجرای آن‌ها، تبیین ملاک

نوع مقاله:
پژوهشی

DOI:

10.48300/JLR.2021.132617

تاریخ دریافت:
۲ اردیبهشت ۱۳۹۹

تاریخ پذیرش:
۱۰ خرداد ۱۳۹۹

تاریخ انتشار:
۱۵ شهریور ۱۴۰۰

پژوهشکده حقوق

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

اوصاف اساسی، مصادیق اشتباه مؤثر اعم از اشتباه در موضوع یا قانون و همین‌طور اشتباه در موضوع معامله و شخص طرف آن، اشتباه در انگیزه و اشتباهات ناشی از تدلیس و همچنین اشتباهات بلاثری مانند اشتباه در ارزیابی قیمت و صرف انگیزه اشاره نمود. قانون مدنی فرانسه (۱۸۰۴) در بخش قواعد عمومی قراردادها مهم‌ترین منبع اقتباس قانون مدنی ایران به حساب می‌آید؛ بدین‌جهت هرگونه بازنگری در این بخش می‌تواند مؤثر در ارائه تفاسیر جدید برای قانون مدنی ایران و الهام‌بخش اصلاح آن باشد. در این پژوهش تلاش شده است تا تحلیل نسبتاً دقیقی از نظم کنونی نظریه اشتباه در قانون مدنی فرانسه ارائه گردد.

کلیدواژه‌ها:

قانون مدنی فرانسه، عیوب اراده، اشتباه، بطلان نسبی، اوصاف اساسی.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

سید امین پیشنهاد: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، اعتبار‌سنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، تصویرسازی، نظارت، مدیریت پروژه.

امیر زارع: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، اعتبار‌سنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، تصویرسازی، نظارت، مدیریت پروژه.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

استناددهی:

پیشنماز، سید امین و امیر زارع، «مطالعه تحولات نظریه اشتباه در قراردادها به موجب اصلاحات سال ۲۰۱۶ میلادی قانون مدنی فرانسه». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۰، ش. ۴۶ (۱۵ شهریور ۱۴۰۰): ۱۶۹-۱۹۰.

مقدمه

اشتباه به‌عنوان یکی از عیوب اراده در قانون مدنی فرانسه پیش از اصلاحات اخیر در ماده ۱۱۱۰ در ذیل مبحث رضا تقریر شده بود. در این ماده دو نوع اشتباه رایج در معاملات به‌صورت استثنایی ذکر شده و اصل بر آن بود که اشتباه در قرارداد بی‌تأثیر است مگر تحت شرایط مقرر در ماده. پس از گذشت بیش از ۲۰۰ سال از تصویب کد ناپلئون، بسیاری از مواد قانون مدنی فرانسه تا پیش از اصلاحات اخیر دست‌نخورده باقی مانده بود. این عدم‌تغییر، سه اثر مهم را در پی داشت که میتوان آن‌ها را منشأ اصلاح قانون مدنی فرانسه در این بخش دانست. نخست کهنه و ناقص بودن مقررات حقوق قراردادهای که باعث شده بود تا محاکم کشور فرانسه در جهت به‌روز نگهداشتن مقررات در این کشور به‌طور گسترده تفاسیری از مواد قانونی ارائه کنند که با ظاهر عبارات آن مشابهت چندانی نداشت. این تفاسیر جدید از مواد قانون مدنی، حقوق قراردادهای جدیدی را برای این کشور ترسیم می‌کرد و خصوصیت اصلی کشورهای دارای حقوق نوشته از جهت تبیین قواعد حقوقی در چهارچوب قوانین مدون را منتفی می‌ساخت. دوم آنکه قانون مدنی فرانسه که در طول قرن‌های ۱۹ و ۲۰ به‌عنوان الگویی الهام‌بخش برای بسیاری از کشورهای اروپایی، آفریقایی، آسیایی و آمریکای جنوبی به‌حساب می‌آمد، در گذر زمان اعتبار و اثرگذاری خود در عرصه جهانی را از دست داد. سوم آنکه حقوق قراردادهای فرانسه در قرن ۲۱ دیگر جذابیت و محبوبیتی برای کنشگران تجاری و اقتصادی نسبت به حقوق قراردادهای کشورهایمانند انگلستان و آمریکا نداشت؛ به‌طوری‌که در معاملات بین‌المللی، قانون مدنی فرانسه انتخاب مطلوبی به‌عنوان قانون حاکم بر معامله تلقی نمی‌شد.^۱

در نهایت، در سال ۲۰۱۶ میلادی، لایحه اصلاح حقوق قراردادهای با اندکی تغییرات (در حوزه عیوب اراده) به تصویب رسید. در اصلاحات اخیر قانونگذار به‌طور گسترده‌تری مبادرت به تشریح احکام اشتباه نموده است؛ نخست قواعد کلی عیوب اراده را بیان نموده و در ادامه به انواع اشتباه مؤثر از حیث متعلق و مصداق پرداخته است. همچنین، از لابه‌لای مواد و به‌طور پراکنده، شرایط عمومی اشتباه مؤثر و به‌تبع آن غیرمؤثر، قابل‌استنباط است. تحولات اخیر حقوق مدنی فرانسه، انگیزه‌ی انجام پژوهشی جدید در خصوص اشتباه در قراردادها را برای نویسندگان به‌وجود آورد؛ چراکه در حقوق داخلی ایران، نظریات راجع به اشتباه بیش از هر چیز حول تفسیر مواد قانون مدنی فرانسه و دیدگاه‌های حقوقی فرانسویان در این موضوع، شکل گرفته است. یکی از مشکلات عمده این تحقیق آن بود که هنوز مقررات اصلاحی قانون مدنی در حوزه اشتباه مورد تحقیق مستقلی واقع نشده و از شکلگیری رویه محاکم این کشور در اعمال مواد جدیدالتصویب نیز اطلاعی به‌دست نیامده است.

1. Solene Rowan, "The new French law of contract," *International & Comparative Law Quarterly* 66 (2017): 806-808.

در این نوشتار در سه مبحث، تحولات حقوق مدنی فرانسه در خصوص اشتباه در قراردادها مورد بررسی قرار می‌گیرد. نخست، مفهوم، شرایط و اقسام اشتباه و تأثیر آن بر قرارداد بررسی شده، سپس، مصادیق اشتباهات مؤثر مطالعه می‌گردد و در نهایت، به اشتباهات غیر مؤثر پرداخته می‌شود.

۱- اشتباه در قرارداد

اعمال حقوقی به‌طور کلی و تشکیل قراردادها به‌طور خاص معلول اعمال صحیح خواست و اراده‌ای^۲ است که می‌بایست نخست در شخص به‌طور صحیح شکل بگیرد؛ به‌نحوی که او با کمال و صحت اراده، قصد انعقاد قرارداد را داشته باشد و در وهله بعدی، اراده باطنی خود را ابراز نماید و در نهایت، پس از طی این دو مرحله از سوی شخص یا اشخاص دیگر طرف قرارداد، یک توافق مشخص در نتیجه انطباق اراده‌ها شکل گیرد. خلل در هر یک از این مراحل می‌تواند به صحت یا وقوع قرارداد مورد نظر لطمه وارد سازد.

ماده ۱۱۲۸ قانون مدنی فرانسه در شرایط اساسی صحت قراردادها، رضای طرفین را شرط دانسته و ماده ۱۱۳۰ به ارائه یک معیار کلی برای تحقق عیب در اراده پرداخته است. به‌موجب این ماده، عیب در اراده اشخاص ممکن است در اثر تصور نادرست از یک واقعیت و یا تحت فشار نامشروع یک عامل خارجی به‌وجود آید. تصور نادرست نیز خود ممکن است معلول فریب و نیرنگ دیگران یا در نتیجه علل غیرارادی در مرحله تصور و یا ابراز اراده رخ دهد.

۱-۱- ماهیت و اقسام اشتباه

اشتباه، معادل ابهام و اختلاط و به معنای تصور خلاف واقع از چیزی است^۳ و در اصطلاح حقوق قراردادها، عبارت است از تصور نادرست معامله‌کننده در مورد یکی از ارکان یا عناصر عقد.^۴ در حقوق فرانسه نیز اشتباه به یک ارزیابی نادرست از واقعیت از سوی یکی از طرفین تعریف شده است.^۵ اشتباه در واقع حالتی است که در آن شخص به تصور نادرست خود بی‌توجه باشد و از این جهت اشتباه را می‌توان معادل جهل مرکب دانست؛ زیرا اشتباه‌کننده، جاهلی است که خود را عالم می‌پندارد.

در حقوق روم (به‌عنوان پیشینه حقوق فرانسه) بیش از هر چیز، توجه حقوقدانان و محاکم به صورت ظاهری عقد بود؛ به نحوی که اگر صورت ظاهری عقد طبق شکل عرفی آن واقع شود، عقد، معتبر است و اراده و رضایی برای طرفین به رسمیت شناخته نمی‌شد.^۶ در نتیجه این پابندی

2. Consent

در حقوق ایران دو مفهوم قصد و رضا از یکدیگر تفکیک شده‌اند و اراده به مجموع این دو مرحله اطلاق می‌شود اما در حقوق فرانسه اراده بسیط بوده و تحت عنوان رضا در متون قانونی بیان می‌گردد.

۳. محمدجعفر جعفری لنگرودی، *مبسوط در ترمینولوژی حقوق*، جلد اول (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۸)، ۳۸۹.

۴. سید حسین صفایی، *حقوق مدنی؛ قواعد عمومی قراردادها* (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۷)، ۹۸.

5. Muriel Fabre-Magnan, *Defects of Consent in Contract Law Towards a European Contract Code*, trans. Hartkamp Hesselink/Hondius, (London: The Hague, 1998): 224.

۶. روح‌الله آخوندی، «اشتباه در موضوع قرارداد با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه و انگلستان» (رساله دکترا، تهران: <

سختگیرانه به احراز شکل ظاهری عقود، بین قصد طرفین و اعلام قصد و به تبع آن، دو مفهوم اشتباه در قرارداد و اختلاف^۷ (فقدان توافق) تفکیک قابل ملاحظه‌ای وجود نداشت.^۸ بدیهی است که این رویکرد به مسئله اراده، به نظریه اشتباه مجالی برای ظهور نمی‌داد. باین حال در تاریخ چند صد ساله حقوق روم وضعیت همواره این‌گونه نبود و به تدریج مفهوم اراده و رضا به‌طور کاملاً استثنایی پذیرفته شد. در قرون پایانی امپراتوری روم، اشتباه در شخص طرف قرارداد به‌عنوان عاملی برای بطلان مطلق قرارداد تلقی گردید.^۹ با تصویب کد ناپلئون در سال ۱۸۰۴ میلادی، مفهوم اشتباه قراردادی به‌عنوان یکی از مصادیق عیوب اراده به رسمیت شناخته شد. در نهایت، در سال ۲۰۱۶ میلادی نیز احکام اشتباه دچار برخی تحولات گردید که موضوع این پژوهش است.

تقسیم‌بندی‌های متفاوتی از اشتباه در حقوق فرانسه می‌توان ارائه داد. بر اساس قانون مدنی پیشین فرانسه، اشتباه، به اشتباه در موضوع معامله و اشتباه در شخص طرف معامله تقسیم شده بود.^{۱۰} پس از اصلاحات اخیر قانون مدنی فرانسه نیز می‌توان اشتباه را حداقل بر دو مینا تقسیم‌بندی کرد: نخستین دسته‌بندی، مبتنی بر اثر اشتباه است و اشتباهات، به اشتباه مانع تراضی، اشتباه موثر، و اشتباه بی اثر تقسیم می‌شوند. دومین دسته‌بندی، اشتباه را از حیث متعلق آن به اشتباه در قانون و اشتباه در موضوع، تقسیم می‌کند. متعلق اشتباه، ممکن است یک واقعیت خارجی بوده و یا درباره وجود و مفاد قواعد حقوقی و آثار آن‌ها ایجاد شود.^{۱۱} نوع نخست، اشتباه موضوعی و نوع دوم، اشتباه حکمی نام دارد.^{۱۲} با توجه به جامعیت تقسیم اشتباه بر اساس اثر حقوقی، این مقاله نیز اشتباه را از این دریچه مطالعه می‌کند.

۱-۲- اثر اشتباه

پس از اثبات وقوع اشتباه، نوبت به تعیین اثر آن بر قرارداد می‌رسد. در نظم کنونی حقوق مدنی فرانسه، بر اساس ماهیت و اهمیت اشتباه، آثار اشتباه به سه دسته بطلان مطلق، بطلان نسبی و فقدان تاثیر، قابل تقسیم است. اشتباه نخست، اشتباهی که مانع از ایجاد توافق طرفین قرارداد می‌شود که به

دانشگاه تهران، ۱۳۸۹)، ۱۷.

7. Dissent

8. Nils Jansen, Reinhard Zimmermann, "Contract Formation and Mistake in European Contract Law," *Oxford Journal of Legal Studies* 31 (2011):646

۹. سید حسین صفایی، «اشتباه در شخص طرف قرارداد در حقوق ایران و فرانسه»، *مجله دانشکده حقوق و علوم*

سیاسی دانشگاه تهران، ۴ (۱۳۴۹)، ۸۵.

۱۰. آخوندی، پیشین، ۱۶۷.

۱۱. ناصر کاتوزیان، *قواعد عمومی قراردادها*، جلد اول (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۷)، ۳۹۶.

۱۲. به علت ناشناختن نویسندگان با زبان فرانسه، از ترجمه‌ی قانون مدنی فرانسه به زبان انگلیسی استفاده شده است

که در این نشانی، قابل دسترسی است:

https://www.trans-lex.org/601101/_french-civil-code-2016/Article_1132: «Mistake of law or of fact»...

اشتباه مانع^{۱۳} موسوم است. این نوع از اشتباه در نظریات حقوق قدیم فرانسه وجود داشته و نویسندگان و دادگاه‌ها بر این موضوع اتفاق نظر داشته‌اند که سوءتفاهم از اظهارات طرف دیگر قرارداد در دسته اشتباه مانع می‌گنجد^{۱۴} و آن زمانی است که در نوع عقد یا مصداق فیزیکی مورد معامله یا علت نوعی عقد اشتباه رخ دهد که سبب بطلان مطلق می‌گردد.^{۱۵} این نوع از اشتباهات، خارج از نظریه مرسوم اشتباه در حقوق مدنی فرانسه مطالعه می‌گردند؛ چراکه بر مبنای مواد قانون مدنی فرانسه چه پیش از اصلاحات اخیر و چه بعد از آن، اشتباه، عیب اراده به حساب آمده و باعث خلل در قرارداد می‌شود. ولی در اشتباه مانع، اساساً اراده‌ای بر ایجاد این قرارداد شکل نگرفته و اراده معدوم است.^{۱۶} قانون مدنی فرانسه اشاره‌ای به این نوع از اشتباه نکرده است؛ ولی با مراجعه به قواعد ایجاب و قبول می‌توان این مورد را در قالب مواردی که ایجاب قبول با یکدیگر انطباق ندارند به حساب آورد؛^{۱۷} بنابراین ضمانت اجرای این نوع از اشتباه، عدم تشکیل قرارداد و به عبارت دیگر، بطلان عمل است.

نوع دیگر از اشتباه در حقوق فرانسه که سبب ورود نقص و عیب در اراده می‌شود، بی‌آنکه اراده را زایل نماید، اشتباهاتی هستند که در قانون مدنی فرانسه با ضمانت اجرای بطلان نسبی قرارداد احصاء شده‌اند.^{۱۸} بطلان نسبی به موردی اطلاق می‌شود که شخص متضرر می‌تواند از دادگاه، ابطال قرارداد را مطالبه کند؛ بی‌آنکه قرارداد خودبه‌خود بی‌اعتبار تلقی شود. در واقع این نوع از بطلان، برای حمایت از منافع اشخاص متضرر وضع شده است^{۱۹} و مانع از این می‌شود که دیگران، با استناد به امری که از وقوع آن ضرری ندیده‌اند، منفعتی را به سوی خود جذب یا مضرّتی را از خود، دفع کنند. ماده ۱۱۴۴ قانون مدنی اصلاحی، در حکمی عام در خصوص اشتباه و تدلیس مقرر داشته که مهلت اقامه دعوی بطلان نسبی در این دو مورد از زمان کشف آنها آغاز می‌شود.^{۲۰} این دسته از اشتباهات در مبحث دوم این نوشتار مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

دسته دیگر از اشتباهات مواردی است که فاقد ضمانت اجرای قانونی هستند؛ به‌طور کلی هر اشتباهی در قرارداد که در اشتباهات مؤثر تصریح نشده باشد باید غیر مؤثر به حساب آید. با این وجود، قانونگذار فرانسوی برای پرهیز از هرگونه برداشت نادرست و اجتناب از توسعه مصادیق توسط دکتربین

13. Error Obstacle

14. T. von Mehren, *Contracts in General*, in Konrad Zweigert and Ulrich Drobnig, editor, *International Encyclopedia of Comparative Law* (Netherlands: BRILL, 1991), 35.

۱۵. حسن ره پیک، «عیوب اراده و رضا اشتباه در قرارداد»، *مجله دیدگاه‌های حقوقی قضایی* ۲ (۱۳۷۵)، ۴۶.

۱۶. همانجا.

این دیدگاه در دکتربین قدیم فرانسه رایج بوده و در عصرهای بعدی نیز پذیرفته شده است. (جعفر جلالی، «اشتباه و تأثیر آن در قراردادها» (پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۷۶، ۳۲).

17. Article 1118: «...An acceptance which does not conform to the offer has no effect, apart from constituting a new offer»

18. Article 1131: «Defects in consent are a ground of relative nullity of the contract»

۱۹. ابراهیم شعاریان و ابراهیم ترابی، *حقوق تعهدات* (تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش،

۱۳۹۵)، ۱۵۶.

20. Article 1144: «In the case of mistake or fraud the period for bringing an action for nullity runs only from the day when they were discovered»...

و رویه قضایی، برخی از اشتباهات بی‌تاثیر را برشمرده است که مصادیق آن در مبحث سوم بررسی خواهد شد.

۱-۳- شرایط اشتباه موثر

مطلق اشتباه در نظام حقوقی فرانسه یا ایران نمی‌تواند سبب بطلان قرارداد شود. در حقیقت، برای اثرگذاری اشتباه، جمع شدن برخی شرایط، ضرورت دارد. این شرایط، در اصلاحات قانون مدنی فرانسه نیز مورد توجه بوده است که در ادامه به آنها می‌پردازیم.

۱-۳-۱- ورود امر مشتبه به قلمرو تراضی

در حقوق کشورهای نوشته مفهوم اشتباه یک‌جانبه^{۲۱} به معنای اشتباهی است که یکی از طرفین که در اشتباه نیست، نمیداند که وصفی که طرف مقابل در آن در اشتباه است، مهم تلقی می‌گردد. در مقابل در اشتباه مشترک^{۲۲} شخصی که در اشتباه نیست، از اهمیت وصف (متعلق) اشتباه طرف مقابل مطلع بوده یا میبایست که اطلاع داشته باشد.^{۲۳}

اصلاحات قانون مدنی کما فی السابغ در این خصوص - یعنی کفایت اشتباه یک‌جانبه یا لزوم اشتراک در اشتباه - ساکت است؛ اما از جمع مواد ۱۱۳۳ و ۱۱۳۴ و ۱۱۳۵ این‌گونه برداشت می‌گردد که اشتباهی که در تصور یکی از متعاقدين رخ می‌دهد بی‌آنکه او این امر را به‌عنوان موضوعی برای توافق در عقد بگنجانند، مؤثر در بطلان قرارداد نمی‌باشد؛ بنابراین لزوم اشتراک دو طرف در اشتباه به معنای آن که هر دو همزمان در اشتباه باشند، برای تأثیر در وضعیت عقد، مورد پذیرش واقع نشده است؛ ولی تصریح اینکه موضوع اشتباه می‌بایست صریحاً یا ضمناً در تراضی طرفین بیاید^{۲۴} این معیار را به‌دست می‌دهد که ورود مورد اشتباه در قلمرو تراضی طرفین، شرط است. در نتیجه می‌توان ادعا نمود در نظام حقوقی فرانسه که از تابعان نظام حقوق نوشته است، اشتباه یک‌جانبه کافی نبوده و اشتراک حداقل در صورت دوم آن می‌بایست تحقق یافته باشد. یعنی مشتبه می‌بایست صریحاً یا ضمناً داخل در تراضی طرفین شود تا طرف مقابل بدان موضوع و اهمیت آن علم پیدا نماید.

اما در خصوص فرضی که موضوع اشتباه صریحاً یا ضمناً مورد توافق واقع نشده، ولی طرف مقابل عرفاً می‌تواند از اشتباه طرف مقابل اطلاع یابد، همچنان تردید باقی است. به نظر می‌رسد، در این مورد نیز به خصوص، اگر طرفی که دچار اشتباه نیست از حیث قراردادی در وضعیت بهتری باشد (برای مثال دارای تخصص در موضوع قرارداد باشد)، اشتباه، مؤثر تلقی شود.

به نظر می‌رسد که در حقوق فرانسه، استناد به ضمانت اجرای بطلان نسبی قرارداد که با هدف

21. Unilateral Mistake

22. Common Mistake

23. Ruth Sefton Green, *Mistake, Fraud and Duties to Inform in European Contract Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 19.

24. Article 1133: «The essential qualities of the act of performance are those which have been expressly or impliedly agreed «...

حمایت از طرف متضرر از اشتباه وضع شده است، در صورتی موجه باشد که طرفی که دچار اشتباه نشده، در این اشتباه به نحوی، دخیل باشد؛ اگر شخصی که دچار اشتباه نشده اساساً از موضوع مورد اشتباه بی اطلاع باشد، دادن حق ابطال عقد به طرف مقابل او منصفانه به نظر نمی‌رسد. گفتنی است به عنوان یک اصل اولیه در حقوق کلیه کشورهای و به طور خاص، حقوق فرانسه، یک اشتباه، تنها زمانی می‌تواند در دعوا، مورد استناد واقع شود که تحقق آن ناشی از یک غفلت غیر قابل پذیرش نباشد؛ بدین معنا که چنانچه عاقد، احتیاط لازم را در خصوص معامله انجام نداده و در نتیجه بی احتیاطی خود، دچار اشتباه شده باشد، این اشتباه عذر محسوب نمی‌شود.^{۲۵}

۲-۳-۱- شخصی بودن

بر اساس بخش انتهایی ماده ۱۱۳۰ اصلاحی،^{۲۶} در عیوب اراده، ملاک تأثیر، نه نوعی که شخصی است. به موجب این فقره برای تعیین اینکه آیا یک شخص دچار اشتباه، فریب یا اکراه شده است نباید به معیار نوعی و رفتار یک انسان متعارف مراجعه نمود و با ملاک قرار دادن رفتار یک فرد متعارف، طرف قرارداد را مکره یا مغرور و یا دچار اشتباه دانست؛ بلکه باید اوصاف شخصی و شخصیت خاص عاقد را در نظر گرفت؛ البته با در نظر گرفتن اوضاع و احوالی که اراده در آن به کار گرفته شده است. بنابراین برای تعیین آنکه شخص دچار اشتباه شده است و اشتباه او را می‌توان یک اشتباه در اوصاف اساسی قلمداد نمود، ملاک، وضعیت شخصی او و نیز وضعیت و کیفیت موردی همان معامله است، نه قضاوت عرف و نوع اشخاص جامعه در خصوص آن معامله. در حقیقت، اشتباه، از عیوب اراده متعاقبین است و آنچه اهمیت دارد، معیوب شدن اراده آنان در نتیجه وقوع اشتباه در یک قرارداد خاص است و از این رو، قضاوت عرف در خصوص اشتباه و تأثیر آن بر نوع افراد آن جامعه، در همه موارد نمی‌تواند معیوب بودن یا نبودن اراده متعاقبین را به طور قاطع، تشخیص دهد. از این رو، اقدام قانونگذار فرانسوی در پذیرش معیار شخصی، قابل دفاع به نظر می‌رسد.

۳-۳-۱- عدم پذیرش ریسک

دو شرط پیش گفته در خصوص اثر گذاری اشتباه، جنبه ایجابی داشت؛ ولی شرط سوم که در این گفتار بررسی می‌شود، جنبه سلبی دارد و به عبارت اصولی، تأثیر اشتباه نسبت به پذیرش ریسک، به شرط^{۲۷} است؛ یعنی در صورتی اشتباه، مؤثر است که ریسک پذیرفته نشده باشد. پذیرش ریسک در خصوص وصف شیء موضوع معامله ممکن است. در صورتی که طرف عقد، ریسک

25. George A. Bermann and Etienne Picard, "Introduction to French Law," Zuidpoolsingel Kluwer Law International (2008): 214.

26. Article 1130: «...their decisive character is assessed in the light of the person and of the circumstances in which consent was given.»

۲۷. منظور از شرط لا آن است که عدم یک شرط نسبت به یک ماهیت اخذ شده باشد که به آن ماهیت به شرط لاشیء نیز گفته می‌شود (محمدرضا مظفر، اصول فقه، جلد اول، شرح و ترجمه محسن غرویانی، (قم: دارالفکر، ۱۳۹۲)، ۳۰۶؛ مانند آنکه برای اشتعال، فقدان رطوبت در کنار وجود ماده قابل اشتعال و حرارت و اکسیژن شرط است.

را در مورد وصفی از اوصاف موضوع معامله بپذیرد، مانند موردی است که در آن فروشنده از عیب خاصی از عیوب مبیع تبری^{۲۸} جسته باشد؛ بنابراین مشتری نمی‌تواند برای فسخ عقد به آن عیب خاص تمسک کند. بخش انتهایی ماده ۱۱۳۳ قانون مدنی فرانسه در این خصوص مقرر داشته: «...پذیرش ریسک در مورد وصف موضوع معامله، مانع استناد به اشتباه در این وصف می‌گردد.»^{۲۹} البته شاید بتوان گفت پذیرش ریسک، اساساً نمی‌تواند منجر به تحقق اشتباه شود؛ چراکه اشتباه، مفهومی مترادف با جهل مرکب دارد^{۳۰} و شخص به تصور نادرست خود، ناآگاه است؛ اما وقتی شخص، ریسک را می‌پذیرد در واقع می‌داند که ممکن است تصور نادرست باشد؛ بنابراین این پذیرش ریسک برابر با جهل بسیط نسبت به یک وصف می‌باشد و شخص در این حالت، به نوعی دارای علم اجمالی است. در حقوق کشورهای کامن لا به این حالت از پذیرش ریسک، جهل آگاهانه^{۳۱} نیز اطلاق می‌شود؛ یعنی فرضی که فرد معامله‌کننده اطلاعات محدودی راجع به اوصاف قرارداد دارد ولی این اطلاعات محدود، کافی تلقی شده و او به نوعی ریسک عدم آگاهی خود را می‌پذیرد.^{۳۲}

۲- اشتباهات مؤثر

به‌طور کلی از استقرای در آرای حقوقدانان فرانسوی و شارحین و مترجمین آثار ایشان به‌دست می‌آید که تا پیش از اصلاحات اخیر برای آنکه یک اشتباه، به سبب عیب اراده، مؤثر در صحت یک قرارداد باشد، داشتن دو شرط ضروری بوده است: نخست، اساسی بودن اشتباه بر اساس جایگاه مورد اشتباه در ساختمان قرارداد و دیگر، ورود مورد اشتباه در قلمرو تراضی.

در پی اصلاحات اخیر قانون مدنی فرانسه، ماده ۱۱۳۰ این قانون به‌عنوان ضابطه کلی عیوب اراده و تأثیر آنها مقرر داشته است: «اشتباه، تدلیس و اکراه، در جایی که ماهیت آنها به نحوی باشد که بدون آنها یکی از طرفین، قرارداد را منعقد نمی‌کرد یا قرارداد را با شرایط اساساً متفاوتی منعقد می‌نمود، رضا را معیوب می‌کند...»^{۳۳}؛ بنابراین صرف اشتباه، سبب عیب اراده نیست؛ بلکه باید به گونه‌ای باشد که در اصل انعقاد قرارداد و یا مفاد و شرایط آن تأثیر اساسی داشته باشد. همچنین، برابر ماده ۱۱۳۱ نیز ضمانت اجرای عیب اراده صریحاً بطلان نسبی^{۳۴} مقرر شده است و از واژه بطلان نسبی به‌جای

۲۸. نک: ماده ۴۳۶ قانون مدنی.

29. Article 1133: «... Acceptance of a risk about a quality of the act of performance rules out mistake in relation to this quality».

۳۰. سعید محسنی و مصطفی شفیع زاده خولجانی، «مفهوم اشتباه در شخص طرف قرارداد و تأثیر آن بر قرارداد»، *مجله پژوهش‌نامه اندیشه حقوقی* ۴ (۱۳۹۳)، ۱۱۴.

31. Conscious Ignorance

32. Melvin A Eisenberg, "Mistake in Contract Law," *California Law Review* 91(2003):1630.

33. Article 1130: "Mistake, fraud and duress vitiate consent where they are of such a nature that, without them, one of the parties would not have contracted or would have contracted on substantially different terms"...

34. Relative Nullity

اعطای حق ابطال در ماده ۱۱۱۷ سابق استفاده شده است.^{۳۵} قانون مدنی فرانسه در اصلاحات اخیر دامنه اشتباهات مؤثر را نسبت به کد ناپلئون گسترش داده و از این حیث تا حدی با دکترین حقوقی و رویه محاکم سازگارتر شده است. در این مبحث، نخست اشتباه در اوصاف اساسی به عنوان مهم‌ترین مصداق اشتباه مؤثر مطالعه می‌گردد و بعد از آن به انواع دیگر یعنی اشتباه در انگیزه و اشتباه ناشی از تدلیس پرداخته می‌شود.

۲-۱- اشتباه در اوصاف اساسی

از حیث اهمیت مورد، اشتباه ممکن است در اوصاف جزئی و فرعی و یا در اوصاف مهم و اساسی واقع شود. اشتباه در اوصاف اساسی می‌تواند ریشه در تصور نادرست نسبت به موضوع یا حکم (= قانون) داشته باشد. از حیث بستر و محمل تحقق نیز اشتباه ممکن است در موضوع معامله و یا در شخص طرف معامله یا انگیزه انجام معامله و یا ارزش موضوع معامله باشد.

در ماده ۱۱۳۲ قانونگذار مقرر نموده است: «اشتباه در موضوع یا قانون اگر عذر محسوب شود و در اوصاف اساسی موضوع معامله و یا شخص طرف معامله باشد، زمینه‌ساز بطلان نسبی قرارداد می‌گردد.»^{۳۶} تا پیش از وضع این مقرره، این موضوع که اساساً اشتباه در قانون می‌تواند موردی برای بطلان قرارداد تلقی شود مورد اختلاف بسیاری از حقوقدانان فرانسوی بود و به‌طور کلی از دیرباز (عصر حقوقدانان متقدمی چون پوتیه^{۳۷}) ایده «جهل به قانون عذر محسوب نمی‌گردد» رایج بوده است؛ اما در پاره‌ای از موارد، اشتباه ناشی از قانون اگر به اشتباه در اوصاف اساسی منجر می‌شد و یا مانع توافق اراده تلقی می‌گردید، حسب مورد، عیب اراده و یا اشتباه مانع به‌شمار می‌آمد؛ اما دعوی اشتباه نسبت به آثار حقوقی قرارداد به‌هیچ‌وجه مسموع نبود.^{۳۸} از نوآوری‌های اصلاح اخیر، برخورد مساوی با اشتباه در موضوع و حکم می‌باشد.^{۳۹}

به‌موجب مواد بعدی، قانونگذار اشتباه در اوصاف اساسی موضوع معامله و طرف قرارداد را تشریح می‌کند. اشتباه در اوصاف اساسی موضوع معامله به‌طور مطلق و اشتباه در اوصاف اساسی شخص طرف معامله تحت شرایطی می‌تواند قرارداد را قابل ابطال سازد.

۲-۱-۱- اشتباه در اوصاف اساسی موضوع معامله

35. Article 1131: «Defects in consent are a ground of relative nullity of the contract»

این تصریح به بطلان نسبی در متن ماده، شک و شبهه در خصوص ضمانت اجرای عیوب اراده را برای همیشه پایان داد.

Mekki, Mustapha, "The French reform of contract law", *Journal of Civil law studies* 10 (2017): 238.

36. Article 1132: "Mistake of law or of fact, as long as it is not inexcusable, is a ground of nullity of the contract where it bears on the essential qualities of the act of performance owed or of the other contracting party".

37. potheir

۳۸. آخوندی، پیشین، ۱۶۹-۱۷۳.

39. John Cartwright, Stefan Vogenauer and Simon Whittaker, *Reforming the French Law of Obligations* (Oxford: Hart publishing: 2009), 509.

در ماده ۱۱۱۰ قانون مدنی فرانسه تا پیش از اصلاحات اخیر، مقرر شده بود: «اشتباه تنها در جایی زمینه بطلان قرارداد را ایجاد می‌کند که در ذات (جوهر) شیئی رخ داده باشد که موضوع معامله واقع شده است...»^{۴۰} این بیان نامأنوس، زمینه‌ساز تفاسیر ناهمگون صاحب‌نظران شد. در حقوق روم ذات (خود) موضوع معامله را به هویت فیزیکی (مصدق) موضوع معامله تعبیر می‌کردند؛ لیکن در میان حقوقدانان فرانسوی، نخستین تعبیر از این عبارت جنس و ماده موضوع معامله بود؛ بدین معنا که اشتباهی در خود موضوع معامله می‌باشد که در جنس باشد.^{۴۱} برخی دیگر از حقوقدانان فرانسوی مانند اوبری^{۴۲} و رو^{۴۳} ذات موضوع معامله را عناصر و خواص یک شیء می‌دانستند که آن را از اشیای دیگر جدا می‌سازد؛ اما معتقد بودند که طرفین می‌توانند با توافق خود اوصافی را مهم بدانند که ممکن است عرفاً مهم و اساسی تلقی نشود.^{۴۴} عده‌ای دیگر از صاحب‌نظران، نظریه‌ی مختلط را ابراز کردند که به موجب آن، آن دسته از اوصافی که عرفاً اساسی شناخته می‌شود، خود موضوع معامله را تشکیل می‌دهند.^{۴۵} درنهایت، این نظر در رویه و دکترین فرانسوی غالب شد که مقصود از ذات موضوع معامله آن اوصافی است که اساسی بوده و متعاملین در هنگام معامله بدان نظر داشته‌اند (معیار شخصی)؛ بنابراین تا پیش از اصلاحات اخیر، نظریه‌ی پذیرفته‌شده در نظام حقوقی فرانسه از جمع دو بخش صدر و ذیل ماده ۱۱۱۰ آن بود که اشتباه مؤثر به‌عنوان عیب اراده، اشتباهی است که در اوصاف اساسی عقد واقع شده باشد؛ به این معنا که اشتباه در چیزی رخ داده که به‌طور قطع در انگیزه انجام معامله اثر داشته باشد.^{۴۶}

قانونگذار فرانسوی در جهت هم‌راستا شدن متن قانونی با رویه‌ی حاکم، از به کار بردن لفظ جوهر یا ذات مورد معامله اجتناب نمود و با ارائه یک معیار مشخص در مورد اوصاف اساسی، اشتباه در اوصاف اساسی موضوع معامله را مؤثر در بطلان نسبی عقد تلقی نمود. در مورد اوصاف اساسی ماده ۱۱۳۳ مقرر داشته است: «اوصاف اساسی موضوع معامله آن مواردی است که صریحاً یا ضمناً مورد توافق بوده و طرفین، این اوصاف را در انعقاد قرارداد مورد لحاظ قرار داده‌اند...»^{۴۷}. با توجه به این ماده، دیگر شناخت مفهوم خود موضوع معامله اهمیتی ندارد؛ بلکه اوصاف اساسی جایگزین آن شده است. معیار اساسی بودن یک خصیصه، نه قضاوت عرف بلکه اراده و توافق متعاقدين می‌باشد که ممکن است به صورت صریح یا ضمنی ابراز گردد و علاوه بر اینکه مورد توافق واقع شده باشد، طرفین با نظر

40. (former) Article 1110 »Mistake is a ground for annulment of an agreement only where it rests on the very substance of the thing which is the object thereof«...

۴۱. محمد آل شیخ، «اشتباه در خود موضوع معامله»، *مجله کانون سردفتران و دفتریاران* ۸۴ (۱۳۸۷)، ۹۱.

42. Aubry

43. Rau

۴۴. ره پیک، پیشین، عیوب اراده و رضا اشتباه در قرارداد، ۴۸.

۴۵. سید حسین صفایی، *مقالاتی درباره حقوق مدنی و تطبیقی* (تهران: نشر میزان، ۱۳۷۵)، ۳۰۸.

۴۶. حسن ره پیک، «تقریرات حقوق مدنی تطبیقی» گروه حقوق خصوصی، دانشگاه علوم قضایی، تهران، ایران، ۱۳۹۸، ۴۸.

47. Article 1133: »The essential qualities of the act of performance are those which have been expressly or impliedly agreed and which the parties took into consideration on contracting...«

به آن قرارداد را منعقد کرده باشند. فقرهٔ اخیر، ناظر بر معیار کلی تأثیر عیوب اراده است که در ماده ۱۱۳۰ بیان شد؛ یعنی اشتباه به نحوی باید باشد که در صورتی که رخ نمی‌داد شخص قرارداد را منعقد نکرده و یا با شرایط اساسی متفاوتی منعقد می‌نمود.

۲-۱-۲- اشتباه در اوصاف اساسی طرف معامله

ماده ۱۱۱۰ سابق به‌طور استثنایی اشتباه در شخص را پذیرفته بود. صاحب‌نظران در تفسیر ماده سابق پا را از محدودهٔ عبارات فراتر گذاشته و اشتباه در شخص را اعم از اشتباه در هویت جسمانی، مدنی و اوصاف اساسی تعبیر کردند. این تفسیر با تفسیری که از صدر ماده ۱۱۱۰ شده بود نیز انطباق دارد؛ به‌طوری‌که ملاک تأثیر، اشتباه در اوصاف اساسی خود موضوع معامله و شخص طرف معامله قرار داده شده بود.^{۴۸}

ماده ۱۱۳۴ اخیر مقرر داشته است: «اشتباه در مورد اوصاف اساسی طرف قرارداد، تنها در جایی که قرارداد بر مبنای ملاحظات شخصی طرف قرارداد منعقد شده باشد، بستری برای ابطال است.»^{۴۹} این ماده مستقیماً از اوصاف اساسی شخص طرف قرارداد نام برده و صرف اشتباه در شخص را مدنظر قرار نداده است. اوصاف اساسی را باتوجه‌به وحدت ملاک از ماده ۱۱۳۳ می‌توان مواردی دانست که وصف مربوط به شخص طرف قرارداد در دید طرفین مهم و مؤثر در انعقاد بوده و این اهمیت داخل در قلمرو ترازی آنها شده باشد. در این باره می‌توان گفت که ممکن است وصفی در طرف قرارداد نوعاً اساسی محسوب شود ولی از آنجایی که طرفین بدون در نظر گرفتن آن وصف عقد را منعقد کرده‌اند اشتباه در این وصف غیر مؤثر تلقی می‌شود.

در ماده ۱۱۱۰ سابق، اشتباه در شخص طرف قرارداد سبب بطلان عقد نمی‌شد «... مگر با ملاحظه اینکه آن شخص علت اصلی این توافق باشد»^{۵۰} مقصود از علت اصلی بودن، آن است که در صورتی که این عامل یعنی شخصیت طرف عقد وجود نداشت، عقد محقق نمی‌شد و یا حداقل عقد با شرط دیگری امکان تحقق داشت. در عقود معوض مانند بیع که هویت طرفین قرار معمولاً اهمیتی ندارد، توجه به صرف شخصیت طرف عقد خلاف قاعده میباشد؛^{۵۱} ولی در عقود رایگان که در آن همواره عواطف خاصی محرک اصلی در تملیک مال و قبول تعهد است، شخصیت طرف عقد در تحقق قرارداد مؤثر و علت عمده است،^{۵۲} مگر آنکه خلاف این اماره اثبات گردد. در ماده ۱۱۳۴ اخیر به‌جای علت عمده‌ی اصلی از عبارت: «... قرارداد بر مبنای ملاحظات شخصی

۴۸. صفایی، پیشین، اشتباه در شخص طرف قرارداد در حقوق ایران و فرانسه، ۸۷-۸۸.

49. Article 1134: « Mistake about the essential qualities of the other contracting party is a ground of nullity only as regards contracts entered into on the basis of considerations personal to the party»

50. (former) Article 1110 « ... unless regard to/for that person was the main cause of the agreement.»

۵۱. سیمون وایت تیکر، اصول قراردادها در حقوق فرانسه، ترجمه حسن ره پیک (تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۸۵)،

۵۲.

۵۲. کاتوزیان، پیشین، قواعد عمومی قراردادها، ۱۲۰.

طرف قرارداد منعقد شده باشد» استفاده شده است؛ به این معنا که شخصیت طرف عقد و اوصاف سازنده آن، مؤثر در انعقاد قرارداد بوده است. این اوصاف اساسی حسب مورد متفاوت هستند و ممکن است بسته به نوع قرارداد ناظر بر هویت جسمانی، مدنی یا توانایی‌ها و مهارت‌ها یا جایگاه و وضعیت اقتصادی و اجتماعی شخص باشد.

۲-۲- اشتباه در انگیزه

در قانون مدنی پیش از اصلاحات اخیر نامی از اشتباه در انگیزه نبود؛ اما دکترین، اشتباه در علت تعهد^{۵۳} را با نظر به ماده ۱۱۳۱ سابق^{۵۴} و این تلقی که علت تعهد همان انگیزه اساسی می‌باشد، از اسباب بطلان قرارداد می‌دانستند.^{۵۵} اما انگیزه به معنای جهت معامله، مقصودی شخصی است که هر شخص ممکن است از انجام معامله داشته باشد. درحقیقت انگیزه که گاهی از آن به‌عنوان جهت نیز یاد می‌شود امری شخصی است که ممکن است در انعقاد هر قرارداد از شخصی به شخص دیگر متفاوت باشد.

پس از اصلاح اخیر، مفهوم اشتباه در انگیزه به‌طور مستقیم در ماده ۱۱۳۵ مورد اشاره واقع شد. توضیح آنکه اشتباه در انگیزه ممکن است در اثر اشتباه در موضوع معامله یا شخص طرف معامله به‌وجود آید. در این دو فرض اگر اشتباه، مرتبط با اوصاف اساسی موارد نامبرده باشد، سبب بطلان نسبی قرارداد خواهد بود. این امر از مفهوم مخالف ماده ۱۱۳۵ قانون مدنی، آنجا که مقرر داشته: «اشتباه در صرف انگیزه، خارج از اوصاف اساسی موضوع معامله یا طرف قرارداد، بستری برای ابطال نیست» قابل استنباط است؛ بنابراین اشتباه در انگیزه در صورتی که داخل اشتباه در اوصاف اساسی باشد موجب بطلان نسبی قرارداد خواهد بود. علاوه بر این مورد، در ماده ۱۱۳۵، دو مورد دیگر از اشتباهات در انگیزه، سببی برای بطلان نسبی تلقی شده است که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۲-۱- اشتباه در انگیزه قاطع

کمی پیش از اصلاحات اخیر، اشتباه در انگیزه تا حدودی در رویه‌ی قضایی محاکم فرانسه و به‌تبع آن دکترین شکل گرفته بود؛ اما نه اشتباه در اصل انگیزه، بلکه اشتباه در انگیزه‌ای که مورد تصریح واقع شده باشد.^{۵۶} با توجه به اصلاح اخیر، اگر انگیزه متعاقدين از انعقاد عقد صریحاً به‌عنوان عنصری اساسی و قاطع برای تحقق عقد ذکر شود به‌طوری‌که اگر این انگیزه نبود اساساً عقد را منعقد نمی‌کردند، اشتباه در صرف انگیزه از اسباب بطلان نسبی عقد خواهد بود.^{۵۷}

۵۳. امری که به خاطر رسیدن به آن شخص حاضر به پذیرش تعهد میشود مثلاً همواره علت تعهد بایع به تسلیم مبیع، اخذ ثمن است. ر.ک: ناصر کاتوزیان، *اعمال حقوقی* (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۳)، ۱۳۸.

54. (former) Article 1131: «An obligation without a cause, or upon a false cause, or upon an unlawful cause, can have no effect.»

۵۵. کاتوزیان، پیشین، قواعد عمومی قراردادها، ۴۵۶.

56. Bermann and Picard, (op. cit.), 214.

۵۷. ره پیک، پیشین، حقوق مدنی تطبیقی، ۵۷.

ماده ۱۱۳۵ قانون مدنی فرانسه در این خصوص مقرر داشته است: «اشتباه در مورد صرف انگیزه که خارج از اوصاف اساسی موضوع معامله یا طرف قرارداد باشد بستری برای ابطال نیست، مگر آنکه طرفین صریحاً این انگیزه را عاملی قاطع برای اراده خود قرار داده باشند...».^{۵۸} به نظر می‌رسد که تصریح به اینکه انگیزه یکی از طرفین، عنصری جدی و قاطع برای انعقاد قرارداد است، انگیزه را در حکم اوصاف اساسی موضوع یا شخص طرف معامله، قرار می‌دهد و اشتباه در این سنخ از انگیزه، قرارداد را برای طرف متضرر، قابل ابطال می‌سازد.

۲-۲-۲- اشتباه در انگیزه در انعقاد عقود مجانی

هرگاه اشتباه در انگیزه در اعمال تبرعی^{۵۹} رخ دهد یعنی عقودی که در آن یکی از متعاقدين به قصد نیکوکاری عقد را منعقد نموده و تنها او متعهد به تسلیم مال یا انجام عملی می‌باشد؛ در این صورت اشتباه، عاملی برای ابطال عقد است. در توجیه این نظر این گونه می‌توان استدلال نمود که در عقود تبرعی، انگیزه نیکوکارانه یکی از متعاقدين، به مثابه عوضی است که او در ازای معوض خود به دست می‌آورد. در حقیقت، در این دسته از عقود، تعهد، بلاعوض نبوده و انگیزه، جایگزین عوض می‌باشد.^{۶۰} در این صورت، اشتباه در این انگیزه مانند اشتباه در یکی از عوضین است؛ بنابراین بطلان نسبی، ضمانت اجرای معقولی به نظر می‌رسد.

در بخش انتهایی ماده ۱۱۳۵ قانونگذار مقرر نموده: «با وجود این، اشتباه در مورد انگیزه در عقد هبه، سبب بطلان عقد است در جایی که واهب جز به دلیل اشتباه، حاضر به انجام هبه نمی‌شد.»^{۶۱} شاید علت جدا کردن عقودی مانند هبه از حکم صدر ماده در این نکته، نهفته باشد که در این عقود بی‌آنکه واهب تصریح نماید، انگیزه او غالباً علت عمده عقد تلقی می‌گردد و در سایر عقود، باید صریحاً انگیزه به عنوان عنصر قاطع عقد قرار داده شود.

۲-۳- اشتباه ناشی از تدلیس

به طور کلی اشتباه پدیده‌ای روانی است که در اثر بر هم زدن مبانی قصد و یا رضا، اراده را بی‌اثر می‌سازد؛ بنابراین تفاوتی ندارد که منشأ این پدیده، کاهلی خود شخص اشتباه کننده یا رویدادهای خارجی و یا فریب طرف مقابل باشد.^{۶۲} با این حال، قانون مدنی فرانسه علاوه بر مبحث اشتباه، تدلیس را نیز جزء عیوب اراده تلقی کرده است. این تقسیم‌بندی ممکن است مورد انتقاد واقع گردد؛ زیرا تدلیس عبارت است از اقدام یک طرف برای به دست آوردن رضای طرف مقابل به وسیله توطئه یا

58. Article 1135:» Mistake about mere motive, extraneous to the essential qualities of the act of performance owed or of the other contracting party is not a ground of nullity unless the parties have expressly made it a decisive element of their consent...«

59. Act of Generosity

۶۰. ره پیک، پیشین، حقوق مدنی تطبیقی، ۵۸.

61. Article 1135:»...«However, mistake about the motive for an act of generosity is a ground of nullity where, but for the mistake, the donor would not have made it«.

۶۲. کاتوزیان، پیشین، قواعد عمومی قراردادهای، ۴۶۱.

دروغ.^{۶۳} بنابراین در تدلیس، رضای حاصل که همراه با اشتباه است در اثر دروغ یا توطئه یا پنهان نمودن واقع توسط طرف مقابل به وجود می‌آید و اشتباه‌کننده، علاوه بر آنکه تصور نادرست خود را اثبات می‌کند، بار اثبات وقوع فریب توسط طرف مقابل را نیز بر دوش می‌کشد. لذا در نگاه نخست، ممکن است پیش‌بینی نهاد تدلیس، بیهوده به نظر برسد. ولی این تصور را باید از ذهن زدود. قانون مدنی فرانسه در رویکردی حمایتی نسبت به فریب‌خورده در ماده ۱۱۳۹ مقرر داشته: «یک اشتباه که به وسیله تدلیس ایجاد شده باشد همیشه عذر محسوب می‌شود. این اشتباه، حتی در جایی که در قیمت موضوع معامله یا صرف انگیزه طرف مقابل به وجود آید، بستری برای ابطال قرارداد خواهد بود».^{۶۴} بر اساس این ماده، علاوه بر تمام اشتباهات مؤثر که از نظر گذشت، هرگونه اشتباهی که ریشه در تدلیس طرف مقابل داشته باشد، در حقوق کنونی فرانسه عذر محسوب می‌شود. لذا اگر اشتباه‌کننده بتواند فریب طرف مقابل را به اثبات برساند، دیگر تفاوتی نمی‌کند که اشتباه در موضوع معامله یا شخص طرف معامله مبتنی بر اوصاف اساسی بوده یا خیر؛ حتی علاوه بر آنچه ماده اخیر به صورت تمثیلی ذکر نموده است، می‌توان بر اساس صدر این ماده، اشتباه در شخص طرف قرارداد را با وجود آنکه شخصیت علت عمده نیست، مؤثر بدانیم. بنابراین در اصلاح اخیر، این ایده برگزیده شده است که اشتباه ناشی از فریب، همیشه مؤثر است و به طرز آسان‌تری مشمول ضمانت اجرا قرار می‌گیرد.^{۶۵}

۳- اشتباهات غیر مؤثر

بر مبنای تفسیر مضیق احکام استثنایی، ضرورت دارد در موارد تردید، به قدر متیقن اکتفا شود. احکام اشتباه نیز از این منطبق، پیروی می‌کند و هرگاه امری در شمار موارد احصاء شده اشتباهات مؤثر نباشد، لاجرم، بر عقد، تاثیری نمی‌گذارد. از این منظر، نام بردن از اشتباهات غیر مؤثر، آن هم به صورت تمثیلی موجه نیست. با این حال، قانونگذار فرانسوی برای احتراز از گسترش دامنه اشتباهات مؤثر و خلط برخی از مصادیق اشتباهات غیر مؤثر با اشتباهات مؤثر، مصادیقی از اشتباهات غیر مؤثر را نام برده است که قطعاً حصری نیست. در این بحث، این اشتباهات، مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

۳-۱- اشتباه در اوصاف فرعی

گفته شد که هرگاه اشتباه در اوصاف اساسی باشد قرارداد با امکان ابطال مواجه می‌گردد. در غیر این صورت از مفهوم مخالف عبارات مواد مختلفی از قانون مدنی فرانسه به دست می‌آید که اشتباه در اوصاف غیر اساسی و به عبارت دیگر، اشتباه فرعی، در عقد بی‌اثر است. بر این اساس، هرگاه اشتباه در وصف فرعی موضوع معامله باشد، این اشتباه نمی‌تواند عذر محسوب گردد. همچنین، در مواردی که

63. Article 1137: « Fraud is an act of a party in obtaining the consent of the other by scheming or lies...»

64. Article 1139: «A mistake induced by fraud is always excusable. It is a ground of nullity even if it bears on the value of the act of performance or on a party's mere motive.»

65. Cartwright, Vogenauer, Whittkare, (op. cit.), 511

اشتباه در وصفی از موضوع معامله صورت گرفته است که با لحاظ معیار نوعی، آن وصف، اساسی محسوب می‌شود، اما طرفین با ملاحظه آن وصف به انعقاد قرارداد مبادرت نکرده‌اند، اشتباه مذکور، فرعی قلمداد می‌گردد و اشتباه در آن به صحت قرارداد آسیبی وارد نمی‌کند. به همین نحو، چنانچه در عقدی شخصیت طرف عقد جزء اوصاف اساسی نباشد و یا وصف مورد اشتباه، مقصود اساسی طرفین نباشد، اشتباه در شخص یا اوصاف طرف مقابل، بی‌اثر خواهد بود.

۳-۲- اشتباه در صرف انگیزه^{۶۶}

در قانون مدنی فرانسه پیش از این نصی در خصوص پذیرش یا عدم‌پذیرش اشتباه در انگیزه وجود نداشت؛ ولی حقوقدانان این کشور مانند آنچه در کشورهای آلمان، یونان و اتریش مرسوم است، اشتباه در انگیزه‌ای که تصریح نشده را بی‌اثر می‌دانستند و از آن به‌نام صرف انگیزه^{۶۷} نام می‌برند.^{۶۸} اشتباه در صرف انگیزه را می‌توان اشتباهی دانست که در آن تصور خلاف واقع به تشخیص اوصاف اساسی موضوع معامله و یا شخص طرف قرارداد تسری و ارتباط پیدا نمی‌کند؛ همچنین بر این انگیزه به‌عنوان عنصر قاطعی برای معامله تصریح نشده است.

انگیزه در معامله ممکن است به صورت صریح یا ضمنی ابراز گردد یا به هیچ نحو، در قرارداد ابراز نشود. در صورتی که انگیزه در قرارداد ابراز نگردد، به‌هیچ‌وجه نمی‌تواند زمینه‌ای را برای بطلان قرارداد فراهم سازد؛ اما اشتباه در انگیزه‌ی ابراز‌شده تحت شرایطی اگر مشمول عنوان صرف انگیزه نگردد، سبب بطلان عقد خواهد بود. در این باره در ماده ۱۱۳۵ اخیر قانون مدنی فرانسه مقرر شده است که «اشتباه در صرف انگیزه، خارج از اوصاف اساسی موضوع معامله یا طرف قرارداد بستری برای ابطال نیست مگر آنکه طرفین صریحاً این انگیزه را عاملی قاطع برای اراده خود قرار داده باشند...»^{۶۹}

۳-۳- اشتباه در قیمت

گاهی اشتباه در قیمت، ناشی از عدم تطابق ایجاب و قبول می‌باشد؛ به این نحو که فروشنده بهای کالا را ۱۰۰ یورو اظهار می‌دارد اما خریدار با تصور اینکه بهای کالا به دلار می‌باشد ایجاب را قبول می‌کند. در این مورد در حقوق فرانسه نیز همچون حقوق ایران و فقه امامیه چون تراضی معدوم است اساساً عقدی شکل نمی‌گیرد^{۷۰} و حکم این موضوع را باید در قواعد ایجاب و قبول و تشکیل عقد در قانون مدنی فرانسه جستجو کرد.^{۷۱} اما گاهی تراضی بین متعاقدين به وجود می‌آید؛ ولی تصور یکی از آنها

66. Mere Motive

67. Sur le Simples Motifs

68. Green, (op. cit.), 20.

69. Article 1135: "Mistake about mere motive, extraneous to the essential qualities of the act of performance owed or of the other contracting party is not a ground of nullity unless the parties have expressly made it a decisive element of their consent... "

۷۰. شیخ مرتضی انصاری، کتاب المکاسب (قم: مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۱۵)، ۱۷۵.

71. Article 1118: "...An acceptance which does not conform to the offer has no effect, apart from constituting a new offer."

از قیمت، اشتباه است. به عنوان مثال، خودرویی که ۱۰۰۰ یورو می‌ارزد (= قیمت) به شخصی ۱۵۰۰ یورو ایجاب می‌شود (= ثمن) و او بدون اطلاع از قیمت و ارزش بازاری کالا، ایجاب را قبول می‌کند. در این فرض، تطابق بین ایجاب و قبول وجود دارد؛ ولی طرفین یا یکی از آنها ثمن مورد توافق را به اشتباه، قیمت متعارف بازار می‌پندارد.^{۷۳} این فرض از دو حالت خارج نیست: نخست آن که اشتباه در قیمت به اشتباه در اوصاف اساسی موضوع معامله تسری پیدا می‌کند که در این صورت نه به جهت آنکه اشتباه در قیمت رخ داده بلکه بدان جهت که اشتباه در اوصاف اساسی موضوع معامله است، برای مثال چون در جنس موضوع معامله اشتباه رخ داده، مشتری قیمتی به مراتب بیشتر از قیمت واقعی را پرداخت کرده است و این اشتباه، می‌تواند از مصادیق اشتباهات مؤثر باشد. در فرض دوم، اشتباه در قیمت ارتباطی با اشتباه در اوصاف اساسی نداشته و صرفاً در اثر محاسبه غلط یا تصور غلط از قیمت متعارف ایجاد شده است که در این صورت خارج از عیوب اراده محسوب می‌شود.

در حقوق فرانسه، دکترین، اشتباه در ارزش و غبن^{۷۴} را مفهومی واحد تلقی کرده‌اند؛ البته با توجه به ضمانت اجرای بطلان نسبی در ماده ۱۱۱۸ سابق، برخی نیز متمایل به ورود این مورد در قالب نظریه عیوب اراده گردیده‌اند.^{۷۵} قبل از اعمال اصلاحات اخیر، این موضوع که اشتباه در ارزیابی قیمت نمی‌تواند سبب ابطال عقد گردد، مگر آنکه در ارتباط با اوصاف اساسی باشد، پذیرفته شده بود.^{۷۶} قانون مدنی فرانسه در ماده ۱۱۳۶ اخیر این گونه مقرر داشته است: «اشتباه در مورد قیمت، در جایی که در صورت فقدان اشتباه در خصوص اوصاف اساسی موضوع معامله، طرف قرارداد تنها یک ارزیابی اشتباه داشته باشد، بستری برای ابطال قرارداد نیست».^{۷۷} البته باید توجه داشت که اشتباه ناشی از تدلیس موضوع ماده ۱۱۳۹ قانون اصلاحی، منصرف از این حکم است.

۴- نتیجه‌گیری

قانونگذار فرانسوی در اصلاحات اخیر با تفصیل بیشتری مقررات حوزه‌ی اشتباه را تدوین نموده است. در این مواد، متعلق اشتباه، به اشتباه نسبت به حکم و نسبت به موضوع تقسیم شده است. این دو اشتباه ممکن است حسب مورد در شخص طرف معامله یا موضوع معامله رخ دهد. قانونگذار برای تأثیر اشتباه اعم از اینکه در چه بستری باشد تحقق در اوصاف اساسی را شرط لازم دانسته و با پذیرش ملاک شخصی در اوصاف اساسی، گویی تنها اشتباهی را مؤثر تلقی نموده که بر ساختمان اصلی تراضی خلل وارد سازد. همچنین در اقدامی نوآورانه، اشتباه در انگیزه و ارزیابی قیمت وارد مواد قانونی شده و حالات مختلفی برای تأثیر یا عدم تأثیر آن بر صحت قرارداد تشریح شده است. علاوه

۷۲. علی غریبه، «حوزه تأثیر اشتباه در قرارداد»، *مجله مطالعات حقوقی خصوصی* ۱۳ (۱۳۸۹)، ۲۱۲.

73. Lésion

۷۴. شعاریان، ترابی، پیشین، ۱۷۲.

75. Fabre-Magnan, (op. cit.), 224.

76. Article 1136: «A mistake as to value is not a ground of nullity where, in the absence of a mistake about the essential qualities of the act of performance, a contracting party makes only an inaccurate valuation of it.»

بر این، رابطه تدریس و اشتباه نیز صریحاً در مواد مورد اشاره قرار گرفته و این ایده برگزیده شده که اشتباه ناشی از فریب به طرز آسان‌تری از اشتباه غیرارادی مشمول ضمانت اجرا قرار می‌گیرد. بنابراین قانونگذار با اصلاح این مواد، مفهوم و مصداق اشتباه مؤثر را تا حد قابل ملاحظه‌ای گسترش داده و عقب‌ماندگی متون قانونی را نسبت به رویه و دکترین جبران ساخته است.

با وجود این اصلاحات، از مواد قانونی بازهم تعریفی از مفهوم اشتباه به دست نمی‌آید و محدوده پذیرش اشتباه در قانون تا حد اشتباه موضوعی در مصداق اشتباه در موضع معامله و شخص طرف معامله گسترش یافته ولی موضع آن نسبت به فروض متعدد اشتباه در انگیزه مشخص نشده است. در حقوق ایران (که این نوشتار از دریچه آن به قانون مدنی فرانسه پرداخته است) نیز نظریه اشتباه مرکز ثقل تشکیک و اختلاف در آراء و تفاسیر حقوقدانان بوده است. این تفاسیر به علت ابهام و اجمال مواد در پرتو قانون مدنی فرانسه و بعضاً فقه امامیه بوده و مفهوم اشتباه از این دو زاویه مورد نظر قرار گرفته است. با وجود این در طی سالیان اخیر، مفهوم اشتباه در حقوق ایران به مفهوم فرانسوی آن بیش از پیش نزدیک شده و ضوابط اشتباه مؤثر (اساسی بودن اشتباه) از دکترین حقوق فرانسه به رویه و نظرات علمای حقوق ایران نفوذ یافته است که به خودی خود سبب شده تا از پراکندگی تعبیر و تفاسیر کاسته شود. اصلاح مواد این حوزه در قانون مدنی فرانسه، بار دیگر میتواند الهام‌بخش مقنن ایرانی باشد تا با دست بردن در قانون مدنی، نخست به ارائه مفهومی روشن از اشتباه پرداخته و سپس با تعیین ملاک برای اشتباهات مؤثر، اقسام رایج آن را برشمرده و ضمانت اجرای انواع اشتباه را مشخص نماید و در خلال مباحث از اشتباهات فاقد اثر حقوقی نیز نام ببرد و راه را بر تنقیح مناط و ارائه تفاسیر موسع یا مضیق از اشتباه ببندد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- آخوندی، روح‌الله. «اشتباه در موضوع قرارداد با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه و انگلستان» رساله دکتری، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۹.
- آل شیخ، محمد. «اشتباه در خود موضوع معامله». *مجله کانون سردفتران و دفتریاران*. ۸۴ (۱۳۸۷): ۸۹-۱۰۴.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. *مبسوط در ترمینولوژی حقوق*. جلد اول. چاپ اول. تهران: گنج دانش، ۱۳۷۸.
- جلالی، جعفر. «اشتباه و تأثیر آن در قراردادها». پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۷۶.
- ره پیک، حسن. «تقریرات درس حقوق مدنی تطبیقی». گروه حقوق خصوصی، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری دادگستری، ۱۳۹۸.
- ره پیک، حسن. «عیوب اراده و رضا اشتباه در قرارداد». *مجله دیدگاه‌های حقوقی قضایی*. ۲ (۱۳۷۵): ۴۳-۵۶.
- شعاریان، ابراهیم و ابراهیم ترابی. *حقوق تعهدات*. چاپ دوم. تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۹۵.
- صفایی، سید حسین. «اشتباه در شخص طرف قرارداد در حقوق ایران و فرانسه». *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران*. ۴ (۱۳۴۹): ۸۴-۱۱۰.
- صفایی، سید حسین. *قواعد مدنی؛ قواعد عمومی قراردادها*. جلد دوم. چاپ سی‌ام. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۷.
- صفایی، سید حسین. *مقالاتی درباره حقوق مدنی و تطبیقی*. چاپ اول. تهران: نشر میزان، ۱۳۷۵.
- غریبه، علی. «حوزه تأثیر اشتباه در قرارداد». *مجله مطالعات حقوق خصوصی*. ۱۳ (۱۳۸۹): ۲۰۳-۲۱۷.
- کاتوزیان، ناصر. *اعمال حقوقی*. چاپ دوازدهم. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۳.
- کاتوزیان، ناصر. *قواعد عمومی قراردادها*. جلد اول. چاپ اول. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۷.
- محسنی، سعید و شفیق‌زاده خولنجانی، مصطفی. «مفهوم اشتباه در شخص طرف قرارداد و تأثیر آن بر قرارداد». *مجله پژوهش‌نامه اندیشه حقوقی*. ۴ (۱۳۹۳): ۱۰۹-۱۳۹.
- مظفر، محمدرضا. *اصول فقه*. جلد دوم. چاپ دوازدهم. شرح و ترجمه محسن غروی‌ان. قم: انتشارات دارالفکر، ۱۳۹۲.
- وایت تیکر، سیمون. *اصول قراردادها در حقوق فرانسه*. چاپ اول. ترجمه حسن ره پیک. تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۸۵.
- ب) منابع عربی
- شیخ انصاری، مرتضی. *کتاب المکاسب*. جلد سوم (البیع). چاپ اول. قم: مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۱۵.

ج) منابع انگلیسی

- Bermann, George A. *Picard Etienne. Introduction to French Law*. 1st Ed. Zuidpoolingel: Kluwer Law International, 2008.
- Cartwright, John, Stefan Vogenauer and Simon Whittaker, *Reforming the French Law of Obligations*. 1st Ed. Oxford: Hart publishing, 2009.
- Eisenberg, Melvin A. "Mistake in Contract Law." *California Law Review* 91 (2003): 1573-

1644.

Fabre-Magnan, Muriel. "Defects of Consent at in Contract Law".in Towards a European Contract Code 2 , Tranlated by Hartkamp/Hesselink/Hondius. (1998): 219-230. London: The Hague, 1998.

Green, Ruth Sefton. Mistake, Fraud and Duties to Inform in European Contract Law. Université de Paris I, Cambridge University Press: Online copy, 2009.

Jansen, Nils, Zimmermann, Reinhard. "Contract Formation and Mistake in European Contract Law." *Oxford Journal of Legal Studies* 31(2011): 625-662.

Mekki, Mustapha. "The French reform of contract law." *Journal of Civil law studies* 10 (2017): 222-260.

Rowan, Solene. "The new French law of contract." *International & Comparative Law Quarterly* 66 (2017): 805-831.

Mehren, Von. *Contracts in General in International Encyclopedia of Comparative Law*. Edited by Zweigert Konrad and Drobnig Ulrich. Netherlands: BRILL, 1991.

